

Pavlou, Kostis

**Οι γαλλικές σημειώσεις-παραθέματα στα χειρόγραφα των Ελεύθερων
πολιορκισμένων και τα πρωτότυπα κείμενα : μια δοκιμή συνανάγνωσης**

Neograeca Bohemica. 2023, vol. 23, iss. [1], pp. [41]-65

ISSN 1803-6414 (print); ISSN 2694-913x (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/NGB2023-23-3>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.79630>

License: [CC BY-SA 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20240228

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Οι γαλλικές σημειώσεις-παραθέματα στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* και τα πρωτότυπα κείμενα. Μια δοκιμή συνανάγνωσης

Κωστής Παύλου

Neograeca Bohemica | 23 | 2023 | 41-66 | <https://doi.org/10.5817/NGB2023-23-3>

Kostis Pavlou: The French Notes-Citations in the Manuscripts of Solomos's *The Free Besieged* and the Original Texts. A Comparative Reading

The apparent or latent French notes-citations in the manuscripts of Solomos's *The Free Besieged* reveal both the multilingual nature of Solomos as a reader-copyist and the translanguing character of his writing process. Relevant to the latter is the fact that Solomos often proceeds in translating the French passages he reproduces into Italian, without necessarily the context revealing the existence of the French original. More specifically, in recording the notes-citations, Solomos exhausts both the monolingual option of copying (French) and the interlingual possibilities of translating word for word into Italian or of faithfully rendering it in a mixed language (French-Italian). The target of this paper is to compare the Italian translations to the French original texts, aiming on the one hand to identify any discrepancies in Solomos's translation options, and on the other, to examine Solomos's interlingual, if not translanguing, process of translating as well as the phenomena of code switching and cross-linguistic influence resulting from it.

Keywords

Dionysios Solomos, notes-citations, translation, translanguing, code switching, cross-linguistic influence

Οι εμφανείς ή λανθάνουσες γαλλικές σημειώσεις-παραθέματα¹ στα αυτόγραφα του Σολωμού αποτελούν τη βασικότερη πτυχή της σολωμικής *ars excerpndi* καθώς και κύρια συνιστώσα στην προσπάθεια ανασύστασης της εικονικής βιβλιοθήκης του ποιητή. Συνιστούν επίσης έναν ισχυρό δείκτη αφενός της πολυγλωσσίας του Σολωμού ως αναγνώστη-αντιγραφέα² και αφετέρου του μόνιμα διαγλωσσικού χαρακτήρα της παραγωγικής διαδικασίας του σολωμικού εργαστηρίου στις ποικίλες εκφάνσεις του. Σχετικό με τις τελευταίες αυτές επισημάνσεις παραμένει το γεγονός ότι ο Σολωμός συχνά μεταφράζει τα χωρία που αναπαράγει από τα γαλλικά κείμενα στα ιταλικά, χωρίς απαραίτητως το συγκεκριμένο πλαίσιο να προδίδει την ύπαρξη του γαλλικού πρωτοτύπου, πράγμα που καθιστά την όλη διαδικασία λανθανόντως διαγλωσσική. Αναλυτικότερα, κατά την καταγραφή των σημειώσεων-παραθεμάτων, ο Σολωμός εξαντλεί τόσο τη μονογλωσσική επιλογή της αντιγραφής (γαλλικά) όσο και τις διαγλωσσικές δυνατότητες της κατά (ή σχεδόν κατά) λέξη μετάφρασης του κειμενικού αποσπάσματος στα ιταλικά ή της πιστής απόδοσής του σε μεικτή γλώσσα (γαλλικά-ιταλικά). Η εργασία αποσκοπεί στη σύγκριση της ιταλικής μετάφρασης με το γαλλικό πρωτότυπο και στην κατά περίπτωση επισήμανση παραλείψεων και αποκλίσεων στις μεταφραστικές επιλογές του Σολωμού, καθώς επίσης και στην αναλυτική συζήτηση σχετικά με τη διαγλωσσικού χαρακτήρα διαδικασία

- 1 Για τη σημασία του όρου σημείωση-παραθέμα (*note-citation*), βλ. Minzétanu (2016: 8). Ο όρος σημαίνει ότι και αθροιστικά οι λέξεις που τον συναποτελούν: μία ή περισσότερες φράσεις που ο συγγραφέας αντιγράφει πιστά ή σχεδόν πιστά κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης ενός κειμένου και οι οποίες κατά κανόνα δεν συνοδεύονται από κανενός είδους σχολιασμό. Για μια διεξοδικότερη συζήτηση, βλ. Pavlou (forthcoming).
- 2 Ως γνωστόν, πέρα από τις σημειώσεις-παραθέματα που προέρχονται από συγγράμματα στα γαλλικά, στα σολωμικά αυτόγραφα μαρτυρούνται και σημειώσεις-παραθέματα τις οποίες ο Σολωμός ερανίζεται από κείμενα γραμμένα και σε άλλες γλώσσες, πρωτίστως στα ιταλικά και τα λατινικά: για την ταυτότητα ορισμένων από αυτά, βλ. Perugi (2016), Pavlou (2023). Βέβαια, στην πολυστρωματική και συχνά άδηλη συσσώρευση υλικού στα σολωμικά αυτόγραφα που προκύπτει από την αδιάπτωτη αναγνωστική δραστηριότητα του ποιητή, υπάρχει πάντα η δυνατότητα αναγνώρισης και ταύτισης νέων σημειώσεων-παραθεμάτων. Μια τέτοια αθησαύριστη περίπτωση στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* αποτελεί, για παράδειγμα, η εξής εγγραφή: «- Chi è colui cui sia concesso di penetrare nei Recessi Infiniti dell'Armonia dell'Universo?» (AE 431 26-27). Εξ όσων μπόρεσα να διαπιστώσω, η εν λόγω σημείωση-παραθέμα σχετίζεται με τη συζήτηση που επιχειρείται γύρω από το φιλοσοφικό σύστημα του Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) στην *Ιστορία της σύγχρονης φιλοσοφίας [...]* (*Geschichte der neuern Philosophie seit der Epoche der Wiederherstellung der Wissenschaften*, Göttingen: Johann Georg Rosenbusch's Wittwe, 6 τόμοι, 1800-1805) του Johann Gottlieb Gerhard Buhle (1763-1821), συγκεκριμένα από τον ένατο τόμο του έργου στην ιταλική μετάφρασή του από τον Vincenzo Lancetti (12 τόμοι, 1821-1825): βλ. Buhle (1824: 148-149).

αποτύπωσης των σημειώσεων-παραθεμάτων στα χειρόγραφα των Ελεύθερων πολιορκισμένων, τα οποία και συγκεντρώνουν μακράν τον μεγαλύτερο όγκο των εν λόγω σημειώσεων.

Όπως και σε υπό δημοσίευση εργασία μου σχετικά με την ταυτότητα των γαλλικών χωρίων στα χειρόγραφα των Ελεύθερων πολιορκισμένων,³ έτσι και στην παρούσα εργασία προκρίνω την παρουσίαση του κειμενικού υλικού στο πλαίσιο ενός δίστηλου Πίνακα, σε αντικριστή παράθεση: αριστερά των σημειώσεων-παραθεμάτων, όπως σώζονται στα σολωμικά αυτόγραφα⁴ και δεξιά των αντίστοιχων αποσπασμάτων, όπως απαντώνται στα δέκα κείμενα-πηγή⁵ και στις δύο περιπτώσεις διατηρείται η γραφή του πρωτοτύπου.⁶ Οι ομαδοποιήσεις των σημειώσεων-παραθεμάτων ακολουθούν τη σελιδαρίθμηση στην έκδοση των σολωμικών αυτογράφων, η αρίθμησή τους ωστόσο από το 1 ως το 10

-
- 3 Pavlou (forthcoming), όπου, μεταξύ άλλων, μέσα από την αξιοποίηση και τον κριτικό έλεγχο των πορισμάτων παλαιότερων μελετών αλλά και την προσκόμιση νέων δεδομένων, επιτυγχάνεται η ακριβής ταύτιση του μεγαλύτερου όγκου των γαλλικών σημειώσεων-παραθεμάτων που εντοπίζονται στα χειρόγραφα των Ελεύθερων πολιορκισμένων με δέκα κείμενα-πηγή, για την ταυτότητα των οποίων βλ. σημ. 5, παρακάτω.
 - 4 Οι παραπομπές στην έκδοση των σολωμικών αυτογράφων γίνονται με τη συντομογραφία ΑΕ [= Αυτόγραφα Έργα], η οποία αναφέρεται στην έκδοση Politis (1964): της συντομογραφίας ΑΕ έπεται η ένδειξη της σελίδας, της στήλης (Α = αριστερή στήλη, Β = δεξιά στήλη) και της αράδας.
 - 5 Βλ. με χρονολογική σειρά: Bernoulli (1755a), Bernoulli (1755b), Mérian (1755), De Lausanne [= Sarrazin de Montferrier] (1819), Goethe (1823), Cousin (1835), Azaïs (1839), Anonyme (1839), Anonyme [= Töpffer] (1839), Anonyme (1840).
 - 6 Αναφορικά με τα σολωμικά αυτόγραφα, στην περίπτωση των ελληνικών δεν ξενίζει βέβαια η γνωστή σε όλους απόκλιση της σολωμικής γραφής από τις ορθογραφικές συμβάσεις. Ασυνέπεια στην ορθογραφία παρατηρείται στα αυτόγραφα και στη γραφηματική απόδοση των γαλλικών, ειδικότερα όσον αφορά τον τονισμό των λέξεων – ο οποίος, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, είναι από ανύπαρκτος ή σποραδικός μέχρι τελείως λανθασμένος –, παρόλο μάλιστα που στην περίπτωση αυτή πρόκειται για αποτέλεσμα απλής αντιγραφής. Σχετικά με τα κείμενα-πηγή, οι αποκλίσεις από τη σύγχρονη ορθογραφία που απαντώνται στα τρία πρώτα (Πίνακας, αρ. 1–3) είναι αναμενόμενες, καθώς τα κείμενα, δημοσιευμένα στα μέσα του δεκάτου ογδόου αιώνα, προηγούνται της μεγάλης ορθογραφικής μεταρρύθμισης του 1835 (έκτη έκδοση του *Dictionnaire de l'Académie française*), που σηματοδοτεί εν πολλοίς και την καθιέρωση των τρεχόντων κανόνων της ορθογραφίας των γαλλικών. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση μας πάντως είναι ότι αρκετές φορές η γραφή ορισμένων γαλλικών λέξεων στα αυτόγραφα, που εύκολα θα μπορούσαν να θεωρηθούν αβλεψίες του ποιητή, είναι απόλυτα ορθή, αν συγκριθεί με το πρωτότυπο: *differer* (ΑΕ 432 Α 8: «different»), *different* (ΑΕ 432 Α 15 & 16: «differente»), ΑΕ 432 Β 17: «differentes»), ΑΕ 432 Β 18: «different»), *espece* (ΑΕ 432 Α 15: «espece»), *maniere* (ΑΕ 432 Α 8, 10 & 13: «manieres»), ΑΕ 432 Α 16: «maniere»), *regulier* (ΑΕ 432 Α 14: «regulieres»), *tems* (ΑΕ 432 Β 16: «tems») – αντί, σύμφωνα με τις σύγχρονες ορθογραφικές συμβάσεις: *différer*, *différent*, *espèce*, *manière*, *régulier*, *temps*.

αντικατοπτρίζει τη χρονολογική σειρά δημοσίευσης των κειμένων-πηγή.⁷ Τέλος, για επιμέρους σημεία που κρίνω ότι χρήζουν διευκρινίσεων καταφεύγω στον υποσελίδιο σχολιασμό.

Στην αποτύπωση των γαλλικών σημειώσεων-παραθεμάτων στα χειρόγραφα του έργου παρατηρούνται προφανή *lapsus calami*, τα οποία προκύπτουν ως αποτέλεσμα αφενός της σολωμικής αντιγραφής ή μετάφρασης *currenti calamo* και αφετέρου της γλωσσικής παρεμβολής (*language* ή *linguistic interference*) ή γλωσσικής μεταφοράς (*language transfer*). Αναφορικά με τα *lapsus calami*, με την εξαίρεση ορισμένων περιπτώσεων στα ιταλικά που τυγχάνουν χειρισμού σε οικεία θέση, τα υπόλοιπα απαντώνται κατά τη μονογλωσσική πρακτική της αντιγραφής των γαλλικών κειμένων από τον Σολωμό. Στον κατάλογο που ακολουθεί επιχειρείται μια συστηματοποίηση, στο μέτρο του δυνατού, ενός μεγάλου μέρους τους (εντός παρενθέσεων αποδίδεται με πλαγιογράφηση ο γαλλικός όρος στη μορφή που παραδίδεται στο πρωτότυπο):

(α) σε επίπεδο γραφηματικής αναπαράστασης των λέξεων: απαλοιφή φωνήεντος ή αντικατάστασή του με άλλο φωνήεν, ενίοτε με σύμφωνο ή με απόστροφο: AE 431 9: «habilment» (*habilement*), AE 431 24: «pu» (*pas*), AE 433 13: «prouissance» (*puissance*), AE 472 B 21: «ou» (*au*), AE 472 B 22: «prouisque» (*puisque*), AE 473 15: «jallir» (*jaillir*), AE 473 17: «au» (*ou*), AE 473 19: «ouii» (*ouïe*), AE 473 22: «tourgescences» (*turgescences*), AE 482 10 & 11: «oeul» (*œil*), AE 483 A 14: «nons» (*nous*)· απαλοιφή φωνήεντος και αντικατάστασή του με υφιστάμενο φωνήεν μέσω μετάθεσής του εντός της λέξης: 476 A 18: «compsotion» (*composition*)· απαλοιφή συμφώνου ή αντικατάστασή του με άλλο: AE 432 A 9: «mai»

7 Εν αναμονή της δημοσίευσης της λεπτομερούς στοιχειοθέτησης αναφορικά με την ταυτότητα των κειμένων-πηγή (Pavlou [forthcoming])· βλ. σχετικά σημ. 3, παραπάνω), ακρούμαι εδώ στην απλή καταγραφή της πατρότητας των ταυτίσεων, όπως αυτή προκύπτει από τα ερευνητικά πορίσματα της εν λόγω εργασίας (κατά την απόδοση της πατρότητας προηγούνται τα κείμενα-πηγή, έπονται τα χωρία από τα σολωμικά αυτόγραφα που αποτελούν το αντικείμενο της ακριβούς ταύτισης και ακολουθούν οι μελέτες που πρώτες την επιτυγχάνουν): Bernoulli (1755a: 148, 151, 152–153): AE 432 A 6–16: Perugi (2016: 66–67)· AE 432 A 17–28–B 1–2: Pavlou (forthcoming)· Bernoulli (1755b: 188–189): AE 432 B 15–21: Pavlou (forthcoming)· Mérian (1755: 427, 429): AE 432 B 5–14: Pavlou (forthcoming)· De Lausanne [= Sarrazin de Montferrier] (1819: 30): AE 472 A 14–18: Pavlou (forthcoming)· Goethe (1823: 54–55, 57–58): AE 431 9–24: Veloudis (1989: 146, 418 [σημ. 113])· Cousin (1835 [1840]: 27, 32, 49–50, 64 [465, 466, 470, 474]): AE 433 1–14: Merlier (1969: 117–118)· Azaïs (1839: 140, 149–150, 212, 399–401, 413, 418, 430, 483–484): AE 431 1, AE 473 21–25: Tiktopoulou (2011: 15, 18 [στη δεύτερη περίπτωση με λάθη στην αναπαραγωγή του πρωτοτύπου])· AE 431 3–4, AE 472 B 1–14 & 21–27, AE 473 1–4 & 6–20, AE 476 A 17–26, AE 482 17–20: Perugi (2016: 71–74, 79)· AE 472 B 15–20: Pavlou (forthcoming)· Anonyme (1839: 253–255, 259): AE 483 A 8–19–B 1–12, AE 484 1–14: Perugi (2016: 86–88)· Anonyme [= Töpffer] (1839: 292–293, 299, 302): AE 482 3–11, AE 483 A 1–7: Perugi (2016: 85)· AE 482 1–2, AE 483 B 13–19: Pavlou (forthcoming)· Anonyme (1840: 38): AE 484 15–18: Perugi (2016: 88 [σημ. 183]).

(*mais*), AE 432 A 12: «*corp*» (*corps*), AE 472 A 16: «*Lorque*» (*Lorsque*), AE 472 A 16 & AE 473 18: «*lorqu'*» (*lorsqu'*), AE 473 6: «*espris*» (*esprits*), AE 476 A 19: «*Con.*» [γρ. *Composition*] (*composition*), AE 476 A 20 & 25: «*dont*» (*donc*), AE 476 A 24: «*elemens*» (*éléments*)· επανάληψη συμφώνου εντός της λέξης: AE 473 7: «*espirits*» (*esprits*)· (β) ασυνέπειες στο πλαίσιο των γραμματικών κατηγοριών: στην έγκλιση ή στο πρόσωπο και τον αριθμό του ρήματος: AE 432 A 9: «*revient*» (*reviennent*), AE 472 B 11: «*sont*» (*soient*), AE 483 B 2: «*envoi*» [γρ. *envoi*] (*envoient*)· στο γένος ή τον αριθμό του ονόματος: AE 431 9: «*ordonné*» (*ordonnée*), AE 431 17: «*toute*» (*toutes*), AE 431 22: «*analyse*» (*analyses*), AE 472 B 12: «*mesure*» (*mesures*), AE 472 B 13: «*paire*» (*pair*), AE 472 B 21: «*telle*» (*telles*), AE 473 7: «*intermediaire*» (*intermédiaires*), AE 473 16: «*expansions progressives*» (*expansion progressive*), AE 476 A 22: «*idee*» (*idées*), AE 476 A 23: «*vital*» (*vitale*), AE 483 A 15: «*tous*» (*toutes*), AE 483 A 15: «*pensee*» (*pensées*), AE 483 A 16: «*emotion*» (*émotions*), AE 483 B 1: «*objet exterieur*» (*objets extérieurs*), AE 484 A 16: «*trait*» (*traits*), AE 484 A 17: «*developpement*» (*développemens*)· στο γένος ή τον αριθμό του άρθρου: AE 431 18, AE 432 A 12 & 15, AE 473 3 & 23: «*le*» (*les*), AE 432 A 13 & AE 483 A 6: «*un*» (*une*), AE 472 A 14: «*de*» (*des*), AE 472 B 21: «*Des*» (*De*).

Αρκεί μια προσεκτική ανάγνωση του δίστηλου Πίνακα που ακολουθεί, για να διαπιστώσει κανείς ότι ο Σολωμός, με την εξαίρεση ελάχιστων περιπτώσεων, αποσκοπεί όχι μόνο στην ακριβή παράθεση του πρωτοτύπου, αλλά και εκεί όπου επιλέγει την καταγραφή του γαλλικού κειμένου σε ιταλική απόδοση, στην όσο το δυνατό πιστότερη μετάφρασή του – σε σημείο μάλιστα που ενίοτε οι λεκτικές και συντακτικές του επιλογές στα ιταλικά να μοιάζουν εξεζητημένες, έως και αδόκιμες.⁸ Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί πως, όπως και στην περίπτωση της συνύπαρξης και δημιουργικής σύμπραξης ανάμεσα στα ελληνικά και τα ιταλικά κατά τη διαδικασία παραγωγής των ελληνόγλωσσων έργων του ποιητή,⁹ έτσι και εδώ δεν απουσιάζουν τα ευρύτερα φαινόμενα της εναλλαγής και της μείξης κωδίκων (*code switching* και *code mixing*, αντίστοιχα), εν προκειμένω μεταξύ γαλλικών και ιταλικών,¹⁰ καθώς επίσης, όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, και το

8 Το ζήτημα αυτό χρήζει περαιτέρω διερεύνησης και δεν θα μας απασχολήσει στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

9 Τα φαινόμενα της εναλλαγής και της μείξης κωδίκων μεταξύ ιταλικών και ελληνικών, καθώς και αυτό της γλωσσικής παρεμβολής, με κατεύθυνση κυρίως από τα ιταλικά στα ελληνικά, παρουσιάζουν, στο πλαίσιο της ελληνόγλωσσας παραγωγής του Σολωμού, ευρείες διαστάσεις και ποικίλες εκδηλώσεις, με αρκετές πτυχές τους να παραμένουν εν πολλοίς αδιερεύνητες. Σχετικά με το ζήτημα αυτό, βασικές παραμένουν οι εργασίες: Athanasopoulou (1996), Athanasopoulou (2000)· πβλ. Pavlou (2018).

10 Υιοθετώ τους δύο όρους σύμφωνα με την κυρίαρχη στη βιβλιογραφία δομική διαφοροποίησή τους: ότι δηλαδή η εναλλαγή κωδίκων είναι *διαπροτασιακή*, ενώ η μείξη κωδίκων *ενδοπροτασιακή* – η σχετική βιβλιογραφία είναι ογκωδέστατη για μια ευσύνοπτη συζήτηση των όρων, όπου και πληθώρα παραδειγμάτων, βλ. Tsiplakou (2022). Στη βάση αυτής της λογικής, αρκετές είναι οι περιπτώσεις εναλλαγής και μείξης που παρατηρούνται κατά τις στοχευμένες πρακτικές της αντιγραφής ή της ιταλικής μετάφρασης

ειδικότερο φαινόμενο της γλωσσικής παρεμβολής σε γραφηματικό-φωνολογικό, μορφο-συντακτικό και λεξικο-σημασιολογικό επίπεδο, με την κατεύθυνση της παρεμβολής – πράγμα αναμενόμενο στην περίπτωση του Σολωμού – να κινείται από τα ιταλικά στα γαλλικά. Πράγματι, σημαντικό μέρος των λέξεων που σημειώνονται ως *lapsus calami* αποτελούν κατά κάποιο τρόπο υβρίδια που προκύπτουν από την παρεμβολή στοιχείων της ιταλικής στη γαλλική. Βέβαια, την παρεμβολή διευκολύνει σημαντικά ο πολύ μεγάλος βαθμός συγγένειας μεταξύ των δύο γλωσσών, ειδικότερα μάλιστα σε επίπεδο λεξιλογίου. Ένας κατάλογος με τις πιο πιθανές περιπτώσεις παρεμβολής παρατίθεται παρακάτω (εντός παρενθέσεων σημειώνεται ο ιταλικός όρος που θεωρώ ως πηγή της παρεμβολής και, όπου χρειάζεται, παρέχονται οι αναγκαίες διευκρινίσεις):

(α) σε επίπεδο ονόματος: AE 431 10: «rassemblant» (rassemblante), αντί *ressemblant*: AE 431 11: «comencement» (comincio), αντί *commencement*: AE 431 11: «dialoghe» (dialogo, πληθ. dialoghi), αντί *dialogue*: AE 432 A 8: «phisique» (fisico), αντί *physique*: AE 432 A 13-14: «corrispondantes» (corrispondente), αντί *correspondantes*: AE 432 B 16: «gran [nombre]» (ιτ. grande + λέξη που αρχίζει από σύμφωνο = gran), αντί *grand*: AE 472 B 12: «quatre» (quattro), αντί *quatre*: AE 473 2-3: «personalité» (personalità), αντί *personnalité*: AE 473 20: «armonique» (armonico), αντί *harmonique*: AE 476 A 17 & 20: «Sist. [γρ. Systeme]» & «sisteme» (sistema), αντί *systeme*: AE 476 A 26: «rapresentation» (rappresentazione), αντί *représentation*: AE 483 A 10: «conviction», αντί *conviction* (πρώτη γραφή με βάση το ιταλικό ουσιαστικό *convizione*, στη συνέχεια διαγραφή του

των γαλλικών χωρίων από τον Σολωμό. Η διευκρίνιση αυτή επιβάλλεται, καθότι στην καταγραφή που ακολουθεί δεν συνοπολογίζονται οι περιπτώσεις των μεταγλωσσικών προσθηκών ή σχολίων του ποιητή στα ιταλικά, για τις οποίες γίνεται λόγος παρακάτω. Βέβαια, οι περιπτώσεις εναλλαγής σαφώς ξεχωρίζουν τόσο σε έκταση όσο και σε ποικιλία πραγματώσεων· βλ. στον Πίνακα: AE 432 B 15-21, AE 472 B 1-2, AE 472 B 21-26, AE 483 A 8-19-B 1-5, AE 483 B 7-10. Από την άλλη, η μείξη είναι σχετικά ανεπαίσθητη και συναντάται τόσο σε αντιγραμμένα όσο και σε μεταφρασμένα αποσπάσματα. Στην πρώτη περίπτωση, μια ιταλική λέξη παρεισφρεί σε γαλλικό γλωσσικό περιβάλλον. Πρόκειται για την αντικατάσταση του ονοματικού συντάγματος «Cette unité» του πρωτοτύπου με τη δεικτική αντωνυμία «Questa» (AE 482 7)· αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι τόσο το γαλλικό σύνταγμα όσο και η ιταλική λέξη αφορούν το υποκείμενο που βρίσκεται στην κεφαλή της πρότασης, τότε η συγκεκριμένη πραγμάτωση μείξης θα πρέπει μάλλον να ερμηνευθεί ως απόπειρα μετάφρασης του πρωτοτύπου, που αμέσως μετά εγκαταλείπεται. Στη δεύτερη περίπτωση, μια γαλλική λέξη επιβιώνει της μετάφρασης σε ένα κυρίαρχα ιταλικό γλωσσικό περιβάλλον. Πρόκειται για οκτώ περιπτώσεις που αφορούν: οι δύο τον όρο «carré» (AE 472 B 17 & 19), που ενδεχομένως να έχανε το μουσικολογικό του βάρος αν μεταφραζόταν στα ιταλικά, και οι έξι (AE 431 9 & 16, AE 432 A 13, AE 476 A 22, AE 482 4, AE 483 A 3) τον συμπλεκτικό σύνδεσμο «e»· στην περίπτωση αυτή, η ομοιότητα του ιταλικού όρου σε επίπεδο γραφηματικής αναπαράστασης και η σύμπτωσή του σε φωνολογικό και σημασιολογικό επίπεδο με τον αντίστοιχο γαλλικό σύνδεσμο *et* διευκολύνει τη μείξη και ταυτόχρονα την καθιστά εν πολλοίς αδιόρατη.

ενδιάμεσου *n* και διόρθωση σύμφωνα με το γαλλικό πρωτότυπο): AE 483 A 15: «effemere» (*effimero*), αντί *éphémères*: (β) σε επίπεδο ρήματος και μετοχής: AE 472 B 22: «concouggu» (*concorrere*), αντί *concougu*: AE 473 13: «apprende», αντί *apprend* (πρώτη γραφή με βάση το γ' ενικό πρόσωπο του ιταλικού ρήματος *apprendere*, στη συνέχεια διαγραφή του τελικού *e* και διόρθωση του ρήματος σύμφωνα με το γαλλικό πρωτότυπο): AE 483 A 13: «prende» (γ' ενικό πρόσωπο ενικού του ιταλικού ρήματος *prendere*), αντί *prend*: (γ) σε επίπεδο οριστικού άρθρου: παράλειψη του τελικού *s* από τον πληθυντικό του θηλυκού γένους του οριστικού άρθρου κατά αναλογία προς τον αντίστοιχο τύπο στην ιταλική, ειδικότερα όταν για τη γαλλική λέξη που έπεται του άρθρου υφίσταται λεξιλογικά αντίστοιχος όρος στα ιταλικά: AE 432 A 15: «le inflexion[s]» (*le inflessioni*), αντί *les inflexions*: AE 473 23: «le turgescences» (*le turgescenze*), αντί *les turgescences*: (δ) σε επίπεδο συνδέσμου και πρόθεσης: AE 432 A 9: «parque», αντί *parce que* (απαλοιφή της τελικής συλλαβής από τον πρώτο όρο του συνδέσμου *parce que* και σύντμησή του σε ενιαία λέξη, κατά τρόπο ώστε να προσομοιάζει, φωνολογικά και μορφολογικά, με την ιταλική συνώνυμη της *perché*): AE 476 A 25: «del'Univers», αντί *de l'Univers* (συνένωση της πρόθεσης *de* και του οριστικού άρθρου *le* κατά το πρότυπο των αρθρωτών ή έναρθρων προθέσεων [*preposizioni articolate*] στα ιταλικά: *dell'Universo*): (ε) σε επίπεδο φθογγικών παθών και τονισμού των λέξεων: AE 432 A 8, AE 473 23: «entr'[elles]», αντί *entre [elles]* (στα γαλλικά η πρόθεση *entre* δεν εκθλίβει ποτέ το τελικό της φωνήεν· δεν αποκλείεται ο Σολωμός να προβαίνει στην εκθλίψη οδηγούμενος από βαθιά ριζωμένες έξεις και αυτοματισμούς στη γραφή της ιταλικής, όπου η υιοθέτηση της εκθλίψης επιτρέπει σαφώς μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας από ό,τι στα γαλλικά): AE 472 A 17: «un [image]», αντί *une [image]* (στα γαλλικά ο θηλυκός τύπος του αόριστου άρθρου *une* σε καμία περίπτωση δεν εκθλίβει το τελικό *e*· ο Σολωμός φαίνεται να υιοθετεί εδώ τον ιταλικό κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο ο αντίστοιχος θηλυκός τύπος του αόριστου άρθρου *una* παθαίνει εκθλίψη όταν η επόμενη λέξη αρχίζει από φωνήεν, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν στα ιταλικά ο εν λόγω όρος είναι και λεξιλογικά αντίστοιχος της γαλλικής λέξης, οπότε και ενεργοποιείται ευκολότερα ο αυτοματισμός τήρησης του κανόνα σε γραφηματικό επίπεδο: *un' image* κατά αντιστοιχία προς το *un' imagine*).¹¹ AE 473 1: «individù» (ανύπαρκτος τόνος στα γαλλικά, με τη γραφή να σχετίζεται καθαρά με τον κανόνα τονισμού των οξύτωνων λέξεων στα ιταλικά).

Υπάρχουν βέβαια και λιγότερο προφανείς εκδηλώσεις παρεμβολής. Ως τέτοιες θα μπορούσαν να στοιχειοθετηθούν ορισμένες περιπτώσεις *lapsus calami* που συγκεντρώνονται παραπάνω (πρώτος κατάλογος), η αποδεικτική διαδικασία των οποίων ωστόσο προϋποθέτει μια ευρεία διαπραγμάτευση που δεν μπορεί να γίνει εδώ. Περιορίζομαι, ως εκ τούτου, στην απλή αναφορά και, εν είδει παραδείγματος, παραθέτω τέσσερις μόνο περιπτώσεις, ως πρώτα τεκμήρια πάνω στα οποία θα μπορούσε να στηριχτεί μια μελλοντική μελέτη:

(α) η συχνότητα με την οποία ο Σολωμός παραλείπει το τελικό *s*, με το οποίο σχηματίζεται ο πληθυντικός στα ονόματα και στο αόριστο και οριστικό άρθρο στα γαλλικά, δημιουργεί

11 Από ό,τι φαίνεται μάλιστα (βλ. σημ. 29, παρακάτω), ενώ αρχικά ο ποιητής γράφει ορθά «une», στη συνέχεια αντικαθιστά το τελικό *e* της λέξης με απόστροφο.

την υποψία επενέργειας της ιταλικής, στη μορφολογία της οποίας η λειτουργία αυτή του *s* είναι ξένη· (β) η αμφιταλάντευση στην ίδια αράδα του χειρογράφου (ΑΕ 476 Α 22) μπροστά στην αναπαραγωγή της γαλλικής λέξης *idées*, με την πρώτη φορά να προσεγγίζει τη γαλλική γραφή («*Idées*») και τη δεύτερη να προσομοιάζει με την ιταλική («*idèe*» – βέβαια ο ιταλικός όρος δεν φέρει τόνο· εδώ αναφέρομαι αποκλειστικά στην κατάληξη του πληθυντικού χωρίς το *s*), είναι ενδεχομένως δηλωτική του γεγονότος ότι, ακόμη και στη διαδικασία αντιγραφής των γαλλικών, τα ιταλικά ποτέ δεν εξαφανίζονται ολοκληρωτικά από το προσκήνιο· (γ) η τροπή του θηλυκού «*toutes*» στο αρσενικό «*tous*», αν λάβουμε υπόψη το ονοματικό σύνταγμα στο οποίο είναι ενταγμένο (ΑΕ 483 Α 15: «*tous ces penseè*»), ίσως να φανερώνει ότι η λέξη που κατά κάποιο τρόπο δεσπόζει στο μυαλό του Σολωμού, όταν αντιγράφει το γαλλικό χωρίο, να μην είναι η γαλλική *pensée* αλλά η αρσενικού γένους ιταλική *pensiero*· (δ) τέλος, η αντικατάσταση σε ορισμένες γαλλικές λέξεις του φωνήεντος *u*, που αντιστοιχεί στο φώνημα /y/, με το δίψηφο φωνήεν *ou*, το οποίο αναπαριστά γραφηματικά το φώνημα /u/, κατά το παράδειγμα της φωνολογίας της ιταλικής, όπου συναντάται αποκλειστικά το /u/, ανεξαρτήτως του αν υφίσταται στα ιταλικά όρος λεξιλογικά αντίστοιχος με τη γαλλική λέξη ή όχι: ΑΕ 433 13: «*pouissance*» (/puiās/), αντί *puissance* (/puiās/)· ΑΕ 472 Β 22: «*pouisque*» (/puiškə/), αντί *puisque* (/puiškə/)· ΑΕ 473 22: «*tourgescences*» (/tuʒesās/) [πβλ. ιτ. *turgescenza* (turʒeʃˈɛntsa)], αντί *turgescences* (/tuʒesās/).

Σε μια μελέτη, επίκεντρο της οποίας είναι η έννοια της σημείωσης-παραθέματος, ο έλεγχος της ακρίβειας και πιστότητας τόσο της παράθεσης των γαλλικών χωρίων όσο και της μετάφρασής τους στα ιταλικά κρίνεται επιβεβλημένος. Έχοντας ως στόχο έναν πρωτογενή, πλην συστηματικό έλεγχο του κειμενικού υλικού προς αυτήν την κατεύθυνση, υιοθετώ στον Πίνακα και στον υποσελίδιο σχολιασμό τα εξής κριτικά σημάδια:

ααα

λέξη ή «αρχόμενη» λέξη (σπάραγμα λέξης), διαγραμμένη από τον ποιητή·

^ααα^

προσθήκη στο διάστιχο·

[...]

υποδηλώνει το μέρος της περιόδου του γαλλικού κειμένου που προηγείται ή έπεται του χωρίου που ο Σολωμός επιλέγει να αντιγράψει ή να μεταφράσει στα ιταλικά·

[ααα]

περικλείει τη λέξη ή το σύνταγμα του γαλλικού κειμένου που βρίσκεται στο εσωτερικό του χωρίου που επιλέγει ο Σολωμός, το οποίο παραλείπεται κατά την αντιγραφή ή μετάφρασή του στα ιταλικά·

{aaa}

περικλείει τη λέξη ή το σύνταγμα που απαντάται στα σολωμικά αυτόγραφα, αλλά όχι στο γαλλικό πρωτότυπο. Πρόκειται για προσθήκες του Σολωμού, οι οποίες – πλην τριών πραγματώσεων που σχολιάζονται ξεχωριστά σε οικεία θέση – μπορούν να διακριθούν στις εξής περιπτώσεις:

(α) τη συντομογραφία «etc» (AE 431 13, AE 483 A 15, AE 484 3) – ωστόσο χωρίς πραγματική ισχύ, αφού αμέσως μετά ο ποιητής συνεχίζει την κατά λέξη αντιγραφή ή μετάφραση από το σημείο που την είχε διακόψει· (β) τις καταγραφές σχετικά με την πατρότητα των κειμένων-πηγή [AE 431 3, AE 476 A 17: {«Azais»}· AE 431 9: {«(di G. nell'arti. D.)»}] (βλ. σημ. 30, παρακάτω)· (γ) τις μεταγλωσσικούς τύπου διευκρινίσεις που συνδέουν νοηματικά τη σημείωση-παραθέματα με τα άμεσα συμφραζόμενά της ή με το ευρύτερο συγκείμενο του κειμένου-πηγή, διασφαλίζοντας στον Σολωμό την ακριβή κατανόησή της, κυρίως σε μεταγενέστερες αναγνώσεις χρονικά απομακρυσμένες από την καταγραφή [AE 472 B 11: «les phrases sont carrées {(le frasi musicali)}»· AE 482 17: «Ce spectacle {(le drame)}»· AE 483 A 1, 2-3, 8: «Pour la rendre {(la Pensée)}», «que son modele {(la nature)}», «Nous signalons par là {(la Foi)}»· AE 483 B 13, 17-18: «{(Il vero materiale, (fuori o dentro).), «egli è sempre là {(questo vero mater.)}»]· (δ) την απόπειρα νοηματικής συμπύκνωσης στα ιταλικά της γαλλικής σημείωσης-παραθέματος που προηγείται [AE 473 4-5: «{Bisogna che l'Ente (Arte) abbracci tutti i momenti etc.}»]· (ε) τα σχόλια ποιητικής που προκύπτουν ως προέκταση της συλλογιστικής της σημείωσης-παραθέματος (AE 472 B 13-14: «{Qui pensa al verso Greco volgare. credo che sia identico.}»]

|aaa|

επιτελεί μια κατά κάποιο τρόπο αντιπαραβολική λειτουργία, υποδεικνύοντας στην αριστερή στήλη τα σολωμικά *lapsus calami* (για τον καθορισμό των οποίων σε καμιά περίπτωση δεν λαμβάνεται υπόψη ο τονισμός των γαλλικών λέξεων, για την τήρηση ή τη σωστή εφαρμογή του οποίου ο ποιητής στις πλείστες περιπτώσεις φαίνεται να αδιαφορεί) και στη δεξιά τον ακριβή όρο του πρωτοτύπου·

<aaa>

επιτελεί μια επίσης αντιπαραβολική λειτουργία: περικλείει τη λέξη ή το σύνταγμα του γαλλικού κειμένου και αντιστοίχως του κειμένου των σολωμικών αυτογράφων, όταν πρόκειται για αποτέλεσμα μετάφρασης στα ιταλικά, και αφορά τις περιπτώσεις που το σολωμικό κείμενο – εκ παραδρομής ή κατόπιν συμπύκνωσης του λόγου – διαφοροποιείται ή αποκλίνει από το πρωτότυπο, σε βαθμό ωστόσο που το νόημα να παραμένει εν πολλοίς αλώβητο ή εύκολα να συνάγεται από τα άμεσα συμφραζόμενα. Καταγράφω εν συντομία, επιδιώκοντας όπου είναι δυνατό τις ομαδοποιήσεις, ορισμένες από τις σχετικές περιπτώσεις (εντός παρενθέσεων σημειώνεται το σύνταγμα του γαλλικού πρωτοτύπου, το οποίο ο Σολωμός αποδίδει στα ιταλικά χωρίς να ακολουθεί την κατά λέξη μετάφραση):

(α) απομάκρυνση από μια κατά λέξη μετάφραση στα ιταλικά του ρηματικού συντάγματος του πρωτοτύπου με παράλληλη πρόκριση της συνωνυμίας: ΑΕ 432 Α 27: «donde ne viene» («d'ou l'on voit»)· (β) πρόκριση οικονομικότερων μορφών διατύπωσης στη μετάφραση: ΑΕ 472 Β 2: «tutti» («tous les hommes»), ΑΕ 472 Β 4: «altri» («autres hommes»), ΑΕ 472 Β 25: «da quanto ecciterebbe» («de tout ce qui pourrait exciter»)· (γ) παράλειψη του ουσιαστικού σε ονοματικό σύνταγμα, στο οποίο προτάσσεται δεικτική αντωνυμία: ΑΕ 482 7: «Questa» («Cette unité»)· (δ) αντικατάσταση συντάγματος, το οποίο διατηρεί σχέση συνωνυμίας με ονοματικό σύνταγμα της αμέσως προηγούμενης πρότασης [«des grands poètes» (ΑΕ 484 12: «dei Grandi poeti»)], με δεικτική αντωνυμία: ΑΕ 484 13: «costoro» («ces génies supérieurs»)· (ε) αντικατάσταση στη δεύτερη πρόταση του αποφατικού ρηματικού συντάγματος, που στο πρωτότυπο βρίσκεται αυτούσιο στην κεφαλή τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης πρότασης, με ένα απλό αποφατικό μόριο: ΑΕ 472 Β 1: «non mai» («il n'y parvient jamais»)· ας σημειωθεί ότι η αντικατάσταση σηματοδοτεί και την αφετηρία της εναλλαγής κωδικών, το πέρασμα δηλαδή από την αντιγραφή του γαλλικού χωρίου στη μετάφρασή του· (στ) επιλογή του αντίστοιχου με το πρωτότυπο ρήματος στα ιταλικά (*s'élever* : *elevarsi*), με παράλληλη υιοθέτηση του αμετάβату ρήματος *bisognare* σε απρόσωπη σύνταξη, κατά τρόπο ώστε η εναντιωματική-αποφατική πρόταση του γαλλικού κειμένου να μετατρέπεται σε καταφατική στην ιταλική απόδοση: ΑΕ 482 1: «Bisogna elevarsi» («Mais elle ne s'éleva pas»)·

<<ααα>>

επιτελούν την ίδια λειτουργία με τις μονές γωνιώδεις αγκύλες παραπάνω, με τη διαφορά ωστόσο ότι αφορούν τις περιπτώσεις που το σολωμικό κείμενο παραμένει νοηματικά μετέωρο σε σχέση με το πρωτότυπο και, ως εκ τούτου, η καταφυγή στο γαλλικό κείμενο κρίνεται απαραίτητη για σκοπούς ακριβούς σημασιοδότησης της ιταλικής μετάφρασης·

Ν.α. (ΑΕ.: «ααα»)

νέα ανάγνωση λέξης των χειρογράφων (εντός παρενθέσεων σημειώνεται η αντίστοιχη λέξη στην τυπογραφική μεταγραφή που παρέχει η έκδοση των σολωμικών αυτογράφων).¹²

≈

ελεύθερη ή κατά προσέγγιση μετάφραση στα ιταλικά λέξης ή λεκτικού συνόλου του γαλλικού πρωτοτύπου·

≠

πλήρης σημασιολογική απόκλιση ανάμεσα στη λέξη του γαλλικού πρωτοτύπου και τη λέξη που επιλέγεται στην ιταλική μετάφραση.

12 Στις πλείστες περιπτώσεις, οι νέες αυτές αναγνώσεις συνιστούν μια επιπλέον απόδειξη του υψηλού βαθμού ακρίβειας που ο Σολωμός επιδιώκει κατά την αναπαραγωγή του πρωτοτύπου.

ΠΙΝΑΚΑΣ

- 1 AE 432 A 6-11
Remarquons d'abord que suivant la theorie de M. Taylor¹³ une corde tendue peut former ses vibrations uniformes d'une infinité de manieres, qui different |entr'|elles pour le |phisique|, |mai| qui |revient| |le|¹⁴ meme pour le geometrique, |parque| dans chacune de ces manieres, on¹⁵ ne fait que changer l'unité qui sert de mesure -
- AE 432 A 12-16
Ma conclusion est que tous |le| corps ^sonores^ renferment en puissance |un| infinite de sons, |e| une infinité de manieres |corrispondantes| de faire leurs vibrations regulieres; enfin que dans chaque differente espece de vibrations |le| inflexions des parties du |corp| sonore, se font d'une maniere differente
- AE 432 A 17-20¹⁶
Effetiva:¹⁶ tutti i Musici convegono, che una lunga Corda pizzicata, dà contemporaneamente, oltre il suo Tuono Fondamentale, altri tuoni molto più acuti.
- Bernoulli (1755a)
[II.] Remarquons d'abord que, suivant la théorie de M. Taylor, une corde tendue peut former ses vibrations uniformes d'une infinité de manieres, qui different |entre| elles pour le |physique|, |mais| qui |reviennent| |au| même pour le géometrique, |parce que| dans chacune de ces manieres on ne fait que changer l'unité qui sert de mesure. (148)
- [IV.] Ma conclusion est, que tous |les| corps sonores renferment en puissance |une| infinité de sons, |&| une infinité de manieres |correspondantes| de faire leurs vibrations régulières; enfin, que dans chaque differente espece de vibrations |les| inflexions des parties du |corps| sonore se font d'une maniere differente. (151)
- [VI.] Effectivement tous les Musiciens conviennent, qu'une longue corde pincée donne en même tems, outre son ton fondamental, d'autres tons beaucoup plus
-
- 13 Πρόκειται για τον Άγγλο μαθηματικό Brook Taylor (1685-1731)· βλ. Politis (ed.) (1964: 600).
- 14 Η αντικατάσταση του «au» με το «le» στη γαλλική έκφραση *revenir au même* ('πρόκειται για το ίδιο πράγμα', 'είναι ένα και το αυτό') δεν έχει νόημα. Φαίνεται ότι ο Σολωμός αντιγράφει εδώ εκ παραδρομής το οριστικό άρθρο του συντάγματος «le géometrique» που ακολουθεί αμέσως μετά. Από την άλλη, δεν αποκλείεται να πρόκειται για περίπτωση ιταλισμού: ο Σολωμός τρέπει το «au même» σε «le même» κατ' αναλογία προς το ιταλικό *lo stesso*.
- 15 Το «le» γραμμένο πάνω σε «ne»· βλ. Politis - Tiktopoulou (eds.) (2011: 432), Υπόμνημα (ανάγνωση αμφίβολη). Κατά τη γνώμη μου, η ανάγνωση θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Υπέρ μιας τέτοιας άποψης συνηγορεί η μεγάλη ομοιότητα που, σε μια προσεκτική εξέταση της φωτογραφίας του χειρογράφου, παρουσιάζει η γραφή της λέξης σε σχέση με τη γραφή του «ne» που ακολουθεί αμέσως μετά, αλλά και η μεγάλη πιθανότητα να πρόκειται ακριβώς για πρωθύστερη γραφή της λέξης που έπεται, αβλεψία εξάλλου που παρατηρείται και αλλού κατά τη διαδικασία αντιγραφής από τον Σολωμό (βλ. σημ. 14, 48, 63).
- 16 Αυτή και οι τρεις εγγραφές που ακολουθούν (AE 432 A 17-19, 19-20, 20-21, 22-28-B 1-2· στον Πίνακα οι πρώτες δύο τυγχάνουν, για πρακτικούς λόγους, ενιαίας παράθεσης και αντιπαραβολής) αποτελούν τη σταδιακή και σε τέσσερις διακριτούς χρόνους

- Si ode ugal^{te} nel suono delle grosse campane un misto di tuoni differenti.

aigus; [...]. On entend pareillement dans le son des grosses cloches un mélange de tons differens. (152)

AE 432 A 20-21

- L'aria non è esente da questa molteplicità di suoni coesistenti.¹⁷

L'air n'est pas exempt de cette multiplicité de sons coëxistans: [...]. (153)

AE 432 A 22-28-B 1-2

- Se si tiene <per mezzo>¹⁸ una verga d'acciajo e che la si percota, si sente contemp.^{te} un misto confuso di <multi>¹⁹ <suoni>,²⁰ i quali essendo considerati da un abile Musico, si trovano assai eccessivamente disarmonici, in modo che qui si forma un concorso di vibrazioni, che non cominciano e non finiscono mai nello stesso momento, se non per un grande azzardo; <donde ne viene> che l'armonia dei suoni, che si ode in uno stesso corpo contemp.^{te} non è essenziale a questa <<maniera>>,²¹ e non deve servir di principio per i sistemi di Musica.

Si l'on tient <par le milieu> une verge d'acier, & qu'on la frappe, on entend à la fois un mélange confus de <plusieurs> <tons>, lesquels étant appréciés par un habile Musicien se trouvent extrêmement desharmonieux, de sorte qu'il se forme ici un concours de vibrations, qui ne commencent & ne finissent jamais dans un même instant, sinon par un grand hazard: <d'où l'on voit> que l'harmonie des sons, qu'on entend dans une (sic) même corps [sonore] à la fois, n'est pas essentielle à cette <<matiere>>, & ne doit pas servir de principe pour les systèmes de Musique. (152-153)

μετάφραση στα ιταλικά σημαντικού μέρους μίας και μόνο παραγράφου του γαλλικού πρωτοτύπου που εκτείνεται σε δύο συνεχόμενες σελίδες (Bernoulli 1755a: 152-153). Αναφορικά με τη χρονολογική σειρά της μεταφραστικής διαδικασίας, αυτή έχει ως εξής: μέρος της πρώτης περιόδου της παραγράφου, ολόκληρη η δεύτερη περίοδος, μέρος της τέταρτης και τελευταίας περιόδου, ολόκληρη η τρίτη περίοδος. Υπέρ της ύπαρξης της παλινδρομικής αυτής κίνησης κατά τη μετάφραση συνηγορεί και ο τρόπος που ο ποιητής χρησιμοποιεί την παύλα, εδώ και αλλού, δηλώνοντας με αυτή το σημείο αφετηρίας της χρονικής φάσης της αντιγραφής/μετάφρασης - ενίοτε και το σημείο τερματισμού της, όταν τοποθετείται στο τέλος της εγγραφής.

17 Gr. *coesistenti*.

18 Παρόλο που το νόημα εύκολα συνάγεται από τα συμφραζόμενα, σε μια γραπτή εκφορά του λόγου, μια ακριβέστερη μετάφραση βασισμένη στις λεξιλογικές επιλογές του Σολωμού θα μπορούσε να είναι το *per il mezzo* ('από τη μέση'): το αδόκιμο «*per mezzo*» απαντάται ως επί το πλείστον στην καθομιλουμένη. Έναν επιπλέον λόγο πρόκρισης αυτής της επιλογής θα συνιστούσε και η σε μορφο-συντακτικό επίπεδο ουσιαστικότερη απομάκρυνση της μετάφρασης από το διαφορετικής σημασίας λεκτικό σύνολο *per mezzo di* ('μέσω του').

19 Ιτ. *molto* ('πολύς', 'μεγάλος ως προς τον αριθμό') ≈ γαλ. *plusieurs* ('διάφοροι', 'ποικίλοι', 'μερικοί', 'αρκετοί').

20 Ιτ. *suono* ('ήχος') ≈ γαλ. *ton* ('τόνος', 'τονικότητα').

21 Ιτ. *maniera* ('τρόπος') ≠ γαλ. *matière* ('ύλη', 'υλικό'). Πρόκειται μάλλον για παρανόηση του Σολωμού, ο οποίος διαβάζει - και μεταφράζει - *manière* (γρ. *manière*) αντί για «*matière*» (γρ. *matière*)· στην παρανόηση αυτή συμβάλλει και η συχνή εμφάνιση της λέξης *maniere* σε γειτονικά συμφραζόμενα.

- 2 AE 432 B 15-21
 – Il est certain que dans une meme masse d'air il peut se former un |gran| nombre d'ondulations en meme tems, tres differentes entre elles, dont chacune a part cause dans l'organe de l'ouie un son different. Questa idea mi sembra attissima per ispiegare le differenti refrangibilità, le differenti vivacità, e gli altri fenomeni indicati da Newton nei colori primitivi.
- Bernoulli (1755b)
 Il est certain que dans une même masse d'air il peut se former un |grand| nombre d'ondulations en même tems, très différentes entre elles, dont chacune à part cause dans l'organe de l'ouïe un son different. Cette idée me paroît très propre pour expliquer les différentes réfrangibilités, les différentes vivacités, & [tous] les autres phénomènes indiqués par [M.] Newton sur les couleurs primitives. (188-189)
- 3 AE 432 B 5-12
²² E se fosse il contrario di quanto dite? Se i piaceri frivoli di cui godiamo non fossero che una Liberalità Crudele del nostro inesorabile destino per opprimerci tanto più colla non prevvista privazione, <<^più^²³ che>>²⁴ noi vi avvessimo attaccato il nostro cuore? Se sotto questo florido parterre²⁵ ove ci divertiamo come veri fanciulli; se sotto i passi di questo gran Genio, che dimostra, con molta importanza,
- Mérian (1755)
 Et si c'étoit le rebours de ce que vous dites? Si les plaisirs frivoles dont nous jouissons n'étoient qu'une libéralité cruelle de notre inexorable destinée pour nous accabler d'autant plus par [leur] privation imprévûe <<que>> nous y aurions attaché nos cœurs! Si sous ce parterre fleuri où nous nous amusons comme de vrais enfans; si sous les pas de ce grand génie qui démontre, avec beaucoup d'importance,

- 22 Προηγείται μια δυσανάγνωστη και διαγραμμαμένη λέξη ή «αρχόμενη» λέξη που εδώ παραλείπεται. Κατόπιν προσεκτικού ελέγχου της γραφής του χειρογράφου, δεν με βρίσκει σύμφωνο η υπόθεση ότι πρόκειται για τη λέξη «ma»: βλ. Politis – Tiktoroulou (eds.) (2011: 432), Υπόμνημα.
- 23 Προηγείται στο διάστιχο η γραφή της λέξης «si», πάνω από την οποία ο Σολωμός σημειώνει στη συνέχεια τη λέξη «ριù».
- 24 Η επιλογή αυτού του λεκτικού συνόλου επιφέρει στη μετάφραση μια λεπτή σημασιολογική απόκλιση σε σχέση με το νόημα της περιόδου στο γαλλικό κείμενο. Ένας τρόπος για να διαφανεί η απόκλιση αυτή είναι με την παράλληλη απόδοση στα ελληνικά της δευτερεύουσας τελικής πρότασης του γαλλικού πρωτοτύπου και της σολωμικής μετάφρασής του στα ιταλικά («rour nous accabler» κ.ε., στο πρωτότυπο «per opprimerci» κ.ε., στη μετάφραση): «για να μας επιβαρύνουν ακόμη περισσότερο με την απρόβλεπτη στέρησή τους, καθώς θα είχαμε προσκολλήσει τις καρδιές μας σε αυτές» (γαλλικό κείμενο)· «για να μας καταπιέζουν ακόμη περισσότερο με την απρόβλεπτη στέρηση, έτσι ώστε να προσκολλήσουμε την καρδιά μας σε αυτές» (ιταλική μετάφραση με βάση την προγενέστερη γραφή «si che»: βλ. σμμ. 23, παραπάνω)· «για να μας καταπιέζουν όλο και περισσότερο με την απρόβλεπτη στέρηση όσο περισσότερο θα προσκολλούσαμε την καρδιά μας σε αυτές» (ιταλική μετάφραση με βάση τη μεταγενέστερη γραφή «riù che»). Είναι λοιπόν φανερό ότι, αν και η διορθωτική αντικατάσταση από τον Σολωμό του «si che» με το «riù che» επιτυγχάνει μια εγγύτερη σημασιολογική απόδοση, σε καμιά από τις δύο μεταφραστικές απόπειρες δεν αποδίδεται επακριβώς το νόημα της πρότασης και κατ' επέκταση της περιόδου του πρωτοτύπου.
- 25 Στην περίπτωση αυτή, το ενδεχόμενο της μείξης κωδίκων θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί, αφού ο όρος «parterre» συνιστά διαπιστωμένα λεξιλογικό δάνειο της ιταλικής από τη γαλλική.

il Sistema della felicità, <si spalancasse di giù>²⁶ l'abisso che ci deve inghiottire per sempre, noi, il dottore, e la dottrina?²⁷

le Système du bonheur, <se creusoit> [déjà] l'abyme qui doit nous engloutir à jamais, nous, le docteur & la doctrine! (427)

AE 432 B 13-14

Πιù questa Libertà è grande, πιù son capace²⁸ di formare dei piani vasti, e d'eseguirli con regolarità.

Plus cette liberté est grande, plus je suis capable de former des plans vastes, & de les exécuter avec régularité: [...]. (429)

4 AE 472 A 14-18

Ainsi l'application |de| formes pures de l'entendement a celles de la sensibilité donne naissance aux schémas ou conceptions generales. |Lorque| quelque chose limite |une| schema, il en resulte |un|²⁹image; cette image devient objet |lorqu'|elle est rapporté rapportée a une perception.

De Lausanne [= Sarrazin de Montferrier] (1819)

Ainsi l'application |des| formes pures de l'entendement à celles de la sensibilité, donne naissance aux schémas ou conceptions générales. |Lorsque| quelque chose limite |un| schéma, il en résulte |une| image; cette image devient objet, |lorsqu'|elle est rapportée à une perception. (30)

5 AE 431 9-11

{(di G. nell'arti. D.)}³⁰ L'ensemble Ideal d'une composition si |habil'ment| |ordonné| |e| l'ensemble Réel d'un tableau si complet, si |rassemblant| de la Societé Humaine toute entiere?

Goethe (1823)

[...] l'ensemble idéal d'une composition si |habilement| |ordonnée|, |et| l'ensemble réel d'un tableau si complet, si |ressemblant| de la société humaine tout (sic) entière? (54-55)

AE 431 11-13

- Au |comencement| de ce |dialoghe|, son esprit ouvrant sa carriere, s'y precipite avec impetuosité; son cadre se peuple

Au |commencement| de ce |dialogue|, son esprit, ouvrant sa carrière, s'y précipite avec impétuosité; son cadre se peuple

26 It. *spalancare* ('ανοίγω διάπλατα') ≈ γαλ. *se creuser* ('βαθαίνω', 'γίνομαι κοίλος', 'βαθουλώνω'). Στην περίπτωση αυτή, ο Σολωμός, παρακινήμένος ενδεχομένως και από την παρωνυμία «déjà» - «di giù», επιχειρεί να αποδώσει περιφραστικά τη σημασία του γαλλικού ρήματος στα ιταλικά μέσω του ρηματικού συντάγματος *spalancarsi di giù* ('ανοίγω διάπλατα από κάτω'). Η ανάγνωση του «di giù» ως «di già» από τον Louis Coutelle δεν με βρίσκει σύμφωνο· βλ. Politis - Tiktopoulou (eds.) (2011: 432), Υπόμνημα.

27 Στη μετάφραση ο Σολωμός, παρασυρμένος πιθανότατα από το ερωτηματικό της πρώτης περιόδου, αντικαθιστά το θαυμαστικό των δύο επόμενων περιόδων με ερωτηματικό· με άλλα λόγια, «διαβάζει» (ερμηνεύει) την εν μέρει επιφωνηματική σύνταξη του γαλλικού χωρίου ως συλλήβδην ερωτηματική.

28 Ν.α. (AE 432 B 13: «capaci»).

29 Το «un» γραμμένο πάνω σε «une»· βλ. Politis (ed.) (1964: 472), Υπόμνημα.

30 Πρόκειται για την εξής βιβλιογραφική παραπομπή σε συντημημένη μορφή: [di] *Goethe nell'articolo Diderot*: βλ. σχετικά, Merlier (1969: 115).

à l'instant; il y fait paraître en foule les {etc.}

à l'instant; il y fait paraître en foule les [parasites], [...]. (57)

AE 431 14-24

Les Verités³¹ morales forment ce qu'il y a de plus essentiel dans son livre; mais en y réfléchissant, on voit que ses digressions musicales ne sont plus point un hors d'œuvre, [e] que c'est au contraire le principal Ressort de l'ouvrage, celui qui met en jeu |toute| ses parties. Dans l'ordre de l'importance des Idées, [le] Ver. Mor. que l'auteur développe sont sans doute au premier rang; mais dans l'ordre de la composition, la partie musicale est³² le fond de cet eex écrit; tout le reste s'y rattache, et c'est a propos d'|analyse| sur les sons que toutes [le] reflexions sur les mœurs sont amenées. D'après le caractere attribué au principal personnage, cela n'a [pu] du etre autrement.

[...]; les vérités morales forment ce qu'il y a de plus essentiel dans son livre; mais en y réfléchissant, on voit que ses digressions musicales ne sont point un hors d'œuvre, [et] que c'est au contraire le principal ressort de l'ouvrage, celui qui met en jeu |toutes| ses parties. Dans l'ordre de l'importance des idées, [les] vérités morales que l'auteur développe sont sans doute au premier rang; mais dans l'ordre de la composition, la partie musicale est le fond de cet écrit; tout le reste s'y rattache, et c'est à propos d'|analyses| sur les sons que toutes [les] réflexions sur les mœurs sont amenées. D'après le caractère attribué au principal personnage, cela n'a [pas] dû être autrement. (58)

6 AE 433 1-2

Aristote est l'auteur de la reduction de l'Essence à l'Acte: 'H κατ' ἐνεργείαν Οὐσία.

Cousin (1835)

[...] Aristote est [précisément] l'auteur de la réduction de l'essence à l'acte, ἡ κατ' ἐνεργείαν οὐσία, [...]. (27)

AE 433 3-6

La Metafisica è secondo Aristotele la Considerazione dell'Ente in se³³ sotto tutte le sue Faccie, in tutti i suoi Elementi, in tutte le sue Condizioni; La scienza prima è per lui quello che i moderni dicono Ontologia.

La métaphysique est [donc], selon Aristote, la considération de l'être en soi sous toutes ses faces, dans tous ses élémens, dans toutes ses conditions; la science première est pour lui ce que les modernes appellent ontologie. (32)

31 Πρώτη γραφή «veritès», στη συνέχεια τροπή σε «Veritès». βλ. Politis - Tiktopoulou (eds.) (2011: 431), Υπόμνημα (ανάγνωση αμφίβολη). Κατά τη γνώμη μου, η ανάγνωση θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Ωστόσο, από έναν επισταμένο έλεγχο της φωτογραφίας του χειρογράφου, φαίνεται ότι κατά πάσα πιθανότητα ο Σολωμός αρχικά σημειώνει «vegi», επιστρέφει γράφοντας V πάνω από το v και r πάνω από το υφιστάμενο r και, τέλος, συμπληρώνει τη λέξη με την τελική συλλαβή «tès».

32 Το «est», γραμμένο πάνω από άλλη λέξη, αποτελεί μεταγενέστερη γραφή. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για τη λέξη «etc» που ο Σολωμός συχνά υιοθετεί, όταν κρίνει ότι οι πληροφορίες που ακολουθούν στο κείμενο-πηγή δεν τον ενδιαφέρουν, για να αλλάξει ωστόσο γνώμη - πρόκειται για προσφιλή συνήθεια του ποιητή (βλ. και σχετική συζήτηση που προηγείται) - και να συνεχίσει αμέσως μετά με την αντιγραφή/ μετάφραση από το σημείο διακοπής της.

33 Γρ. sé.

AE 433 7-12

La Teoria Platonica, di cui il secreto tanto cercato, e secondo noi semplicissimo, è L'Unità dell' Esistenza Universale, in conseguenza l'Armonia dello Spiro Umano e della Natura, <dei Concepimenti dell' Uno del Piano dell'altra>, ³⁴ e il doppio carattere dell'Idea, presa nel senso Platonico, come Concezione Generale nel Soggetto Pensante, e come Legge o Forma Generale nell'Oggetto Esterno.

[...] la théorie platonicienne, dont [tout] le secret tant cherché, et selon nous bien simple, est l'unité de l'existence universelle, par conséquent l'harmonie de l'esprit humain et de la nature, <des conceptions de l'un [et] du plan de l'autre>, et le double caractère de l'idée, prise au sens de Platon, comme conception générale dans le sujet pensant, et comme loi ou forme générale dans l'objet externe. (49-50)

AE 433 13-14

Il examine l'être en tant qu'il existe, en |pouissance| ou actuellement, ουσία κατά δύναμιν η κατ' ενεργείαν.

[...]; [3°] il examine l'être en tant qu'il existe, en |pouissance| ou actuellement, ουσία κατά δύναμιν ἢ κατ' ἐνεργείαν [livre 9e]. (64)

7 AE 431 1

A présent étudions la musique en physiciens. -

Azaïs (1839)

A présent étudions la musique en physiciens. (399)

AE 431 3-4

{(Azaïs)} La santé de l'âme comme celle du corps, est le fruit d'une harmonie douce et generale entre ses forces et ses idées.

La santé de l'âme, comme celle du corps, est [donc] le fruit d'une harmonie douce et générale entre ses forces et ses idées. (212)

AE 472 B 1-2

Il n'y parvient pas toujours; ο <non> mai al grado assoluto ma lo tenta nell'anima di <tutti>

Il n'y parvient pas toujours; ou [même] <il n'y parvient> jamais au degré [de l'exactitude] absolue; mais il l'essaie dans l'âme de <tous les hommes>; [...]. (483)

AE 472 B 3-7

Mentre che la sua instruzione cresce <sempre>³⁵ le sue Idee Morali, le sue Idee favorevoli ai diritti degli <altri>, restano le sue Idee Principali; per il soccorso di queste la³⁶ sua sensibilità della sua anima si regola e si rafforza -

Tandis que son instruction augmente <sans cesse>, ses idées morales, ses idées favorables aux droits des <autres hommes>, demeurent ses idées principales; par leur secours, la sensibilité de son âme se règle et s'affermit. (484)

34 Στην ιταλική απόδοση ο Σολωμός παραλείπει εκ παραδρομής να μεταφράσει τον συμπλεκτικό σύνδεσμο «et» ('και') του πρωτοτύπου, εξού και η νοηματική ασάφεια της φράσης.

35 Ιτ. *sempre* ('πάντα') ≈ γαλ. *sans cesse* ('ακατάπαυστα', 'διαρκώς', 'αενάως').

36 Προηγείται η γραφή «Ie»· βλ. Politis (ed.) (1964: 472), Υπόμνημα - εξού και στον πληθυντικό η διαγραμμαμένη κτητική αντωνυμία που ακολουθεί: «*σμε*» -, η οποία διορθώνεται σε «Ia» (γραφή του *a* πάνω από το *e*).

AE 472 B 7-10

– L'Univer³⁷ nel suo Totale è nell'è³⁸
incontrastabilmente vestito di beltà in
<supremo>³⁹ grado Perchè egli è d'una
Semplicità Perfetta, d'una Ricchezza
Infinità;⁴⁰ e d'un 'Armonia Costante –

[...]; l'Univers, [considéré] dans son
ensemble, est incontestablement revêtu
de beauté au degré <supérieur>, car il est
d'une simplicité parfaite, d'une richesse
infinie, et d'une harmonie constante. (140)

AE 472 B 11-14

C'est que ~~tout~~ toutes les phrases |sont|
carrées {(le frasi musicali)} c'est a dire
de |quatre| |mesure| chacune, et que la
succession des phrases fasse toujours
un nombre |paire|. – {Qui pensa al verso
Greco volgare. credo che sia identico.}

[...]? c'est que toutes les *phrases* |soient|
carrées, c'est-à-dire de |quatre| |mesures|
chacune, et que la succession des phrases
fasse toujours un nombre |pair|. (399)

AE 472 B 15-20

E una melodia destinata a sviluppare l'e-
spressione musicale d'un sentimento, una
romanza p. e. deve deve ugualmente esser
formata dalla successione in numero pari
di frasi carrées. Più generalmente, ogni
motivo, ogni tema, in musica deve esser
carré. La Musica e la Danza sono due figlie
gemelle de la vibrazione vitale.

Et une mélodie destinée à développer
l'expression musicale d'un sentiment, une
romance par exemple, doit également être
formée de la succession en nombre pair de
phrases carrées. Plus généralement, tout
motif, tout *thème*, en musique, doit être
carré. La musique et la danse sont deux
filles jumelles de la vibration vitale. (399)

AE 472 B 21-27

|Des| |telle| Idées ne pourront que *sieger*
sieger |ou| centre de notre Ame, |pouis-
que| notre Ame entiere aura |concourru|
a les former. Da esse sopra tutto emanerà
la legislazione dei nostri voti, delle nostre
intenzioni, della nostra condotta. Noi

|De| |telles| idées [, par leur nature inter-
médiaire,] ne pourront que *siéger* |au|
centre de notre âme, |puisque| notre âme
entière aura |concouru| à les former. C'est
d'elles surtout qu'émanera la législation
de nos vœux, de nos intentions, de notre

37 Πρόκειται για περίπτωση που επιδέχεται δύο διαφορετικές ερμηνείες: (α) *lapsus calami* («L'Univer[s]»), οπότε θα πρέπει να γίνεται λόγος για μείξη κωδίκων: το υποκείμενο της πρότασης διατηρείται στη γλώσσα του πρωτότυπου, με την υπόλοιπη πρόταση να μεταφράζεται στα ιταλικά· (β) αρχική πρόθεση του ποιητή για αντιγραφή του χωρίου, την οποία αμέσως μετά εγκαταλείπει χάριν της μετάφρασης, με τον Σολωμό, στην περίπτωση αυτή, να θεωρεί ενδεχομένως τη συγκεκριμένη γραφή ως συντημημένη μορφή της ιταλικής λέξης, πράγμα στο οποίο συμβάλλει και η μορφολογική εγγύτητα του όρου στις δύο γλώσσες (γαλ. *univers*, ιτ. *universo*).

38 Το «nell'è» θα πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να θεωρηθεί ως δοκιμή μετάφρασης που εκ παραδρομής ο Σολωμός δεν διαγράφει.

39 Ιτ. *supremo* ('ανώτατος', 'υπέρτατος') ≈ γαλ. *supérieur* ('άνωτερος')· με άλλα λόγια, ο Σολωμός μεταφράζει σε υπερθετικό βαθμό ένα επίθετο που στο πρωτότυπο βρίσκεται σε συγκριτικό βαθμό.

40 Γρ. *Infinita*· βλ. Politis (ed.) (1964: 472), Υπόμνημα.

rispetteremo tutti i diritti, ci asterremo <da quanto ecciterebbe> contro noi giusti lagni; gusteremo in pace Beni innocenti e semplici. Nen⁴¹ Piano della Natura, essi sono più numerosi, e sopra tutto più veri, dei piaceri splendidi e nocivi

conduite. Nous respecterons tous les droits; nous nous abstenons <de tout ce qui pourrait exciter> contre nous de justes plaintes; nous goûterons en paix [les] biens innocents et simples. Dans le plan de la nature, ils sont plus nombreux, et surtout plus vrais que les plaisirs éclatants et malfaisants. (430)

AE 473 1-5

Il faut que L'Âme soit saine pour que l'individu puisse jouir dans toute sa plénitude de ce sentiment de la [personnalité] qui embrasse, dans l'identité de son être, tous [le] temps de son existence. — {Bisogna che l'Ente (Arte) abbracci tutti i momenti etc.}

[...], faut-il que l'âme soit saine pour que l'individu puisse jouir dans toute sa plénitude de ce sentiment de la [personnalité] qui embrasse, dans l'identité de son être, tous [les] temps de son existence. (413)

AE 473 6-8

Dans les [esprits] a la fois riches e calmes, dans les bons esprits [esprits], ces gravitations intellectuelles, se font par [intermédiaire], par g⁴² transitions graduelles; ce qui en affermit les resultats.

Dans les [esprits] à la fois riches et calmes, dans les bons [esprits], ces gravitations intellectuelles se font par [intermédiaires], par transitions graduelles; ce qui en affermit les résultats. (418)

AE 473 9-12

Toute danse est rythmée,⁴³ parce que toute danse marquée, cadencée n'est autre chose, qu'«Une distribution de la Vibration Vitale en Groupes Periodiquement Constitués».⁴⁴

Toute danse est rythmée, parce que toute danse marquée, cadencée, n'est autre chose qu'une distribution de la vibration vitale en groupes périodiquement constitués. (399)

AE 473 13-20

L'expérience nous apprend que tout globule sonore lancé par la percussion donnée a un corps elastique, a une cloche par exemple, ne traverse l'espace

L'expérience nous apprend que tout globule sonore lancé par la percussion donnée à un corps élastique, à une cloche par exemple, ne traverse l'espace qu'en

41 Γρ. Nel· βλ. Politis (ed.) (1964: 472), Υπόμνημα.

42 N.a. (AE 473 8: σημειώνεται ως λέξη δυσανάγνωστη)· φαίνεται ότι ο Σολωμός αρχίζει να αντιγράφει τη λέξη «graduelles» πριν τη λέξη «transitions», το αντιλαμβάνεται άμεσα και διαγράφει το γράμμα g.

43 Πρώτη γραφή «rhythmée», στη συνέχεια διόρθωση σε «rhythmée» (βλ. Politis - Tiktopoulou [eds.] [2011: 473], Υπόμνημα), με τοποθέτηση του accent aigu (é) πάνω από το accent grave (è).

44 Τα εισαγωγικά, που εδώ επιτελούν εμφιατική λειτουργία, δεν υπάρχουν στο πρωτότυπο (προσθήκη του Σολωμού).

qu'en faisant |jallir| de son sein, par |expansions progressives|, ses Globules Concordants, c'est a dire vibrant a sa⁴⁵ quinte |au| a sa tierce, a son octave surtout; en sorte que |lorqu'il| entre dans notre organe de l'ouï, c'est animé de cette faculté de production |armonique|.

...

AE 473 21-25

... Ce qui fait de chacun⁴⁶ de ces epa-nouissements, un foyer foyer de |tourges-cences| magnetiques, vivement disposées, soit |entr'|elles, soit avec |le| turgescences voisines, a l'acte de recomposition, a l'acte generateur, a l'acte d'amour.

AE 476 A 17-26

{Azais.} Le |Sist.| de l'Univ. a pour objet ulterieur la |composion⁴⁷ de l'homme; et l'⁴⁸existence de l'homme a p. O. U. la C. de l'ame humaine; la |Con.| de l'A. H. est |dont| le fruit le plus elevé du |sisteme| de l'Univers. - L'ame Humaine au sein de chaque individu, c'est la Collection organique de |ces| Ideès; |e| |ces|⁴⁹ |ideè| sont le resultat interieur de l'action |vital| qu'il exerce sur les |elemens| emanès, en sa faveur de tous les Etres de toutes les parties |de l'|Univers. L'Univ. travaille |dont| sans cesse a etablir dans l'A. H. sa |representation| fidele

faisant |jaillir| de son sein, par |expansion progressive|, ses globules concordants, c'est-à-dire vibrant à sa quinte, |ou| à sa tierce, à son octave surtout; en sorte que, |lorsqu'il| entre dans notre organe de l'ouïe, c'est animé de cette faculté de production |harmonique|. (399-400)

[...]; ce qui fait, de chacun de ces épau-nouissements, un foyer de |turgescences| magnétiques, vivement disposées, soit |entre| elles, soit avec |les| turgescences voisines, à l'acte de recomposition, à l'acte générateur, à l'acte d'amour. (400-401)

Le |système| de l'univers a, pour objet ulterieur, la |composition| de l'homme; et l'existence de l'homme a, pour objet ulterieur, la composition de l'âme humaine. La |composition| de l'âme humaine est |donc| le fruit le plus élevé du |système| de l'univers. L'âme humaine, au sein de chaque individu, c'est la collection organique de |ses| |idéés|; |et| |ses| |idéés| sont le résultat intérieur de l'action |vitale| qu'il exerce sur les |éléments| émanés, en sa faveur, de tous les êtres, de toutes les parties |de l'|univers. L'univers travaille

45 Πρώτη γραφή «sa», ακολούθως τροπή σε «la» (βλ. Politis - Tiktopoulou [eds.] [2011: 473], Υπόμνημα), μέσω της γραφής του l πάνω από το s.

46 Ν.α. (AE 473 21: «chouer» ανύπαρκτη λέξη). Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι, αγνοώντας το κείμενο-πηγή και βασισμένος αποκλειστικά και μόνο στα συμπραζόμενα της περιόδου του γαλλικού κειμένου, πρώτος κατέληξε σε αυτή την ανάγνωση ο Coutelle· βλ. σχετικά, Politis - Tiktopoulou (eds.) (2011: 473), Υπόμνημα.

47 Ν.α. (AE 476 A 18: «compsation»).

48 Το «l'» γραμμένο πάνω από «e»· βλ. Politis - Tiktopoulou (eds.) (2011: 476), Υπόμνημα. Στην περίπτωση αυτή, πρόκειται πιθανότατα για εκ παραδρομής πρωθύστερη αντιγραφή λέξης του γαλλικού πρωτοτύπου (το «e» - χωρίς τον τόνο, κατά τη σολωμική συνήθεια - αντιστοιχεί στο πρώτο γράμμα της λέξης «existence»), συνειδητοποίηση του λάθους από τον ποιητή και άμεση διόρθωσή του.

49 Ο Σολωμός, και στις δύο περιπτώσεις, κατά την αντιγραφή γράφει «ses», αναπαράγοντας σωστά το πρωτότυπο, ωστόσο το αλλάζει στη συνέχεια σε «ces» (γραφή του c

AE 482 17-20

Ce spectacle {(le drame)} {est}⁵⁰ destiné a la pensée. Il est isolé sous les regards de notre⁵¹ intelligence; il ne peut se soutenir, il ne peut nous satisfaire que par l'unité de son ensemble, et la convenance mutuelle de⁵² ses parties -.

8 AE 483 A 8-19-B 1-6

Nous signalons par là {(la Foi)} cette disposition de l'âme qui fait attacher l'élément de la conviction a tout ce qui en émane. Cette disposition siège dans la partie intime de notre être; tout ce qui |prende| racine en elle devient pour |nous| une possession; nous le⁵³ discernons aisément de |tous| ces |pensée| |effemere| {etc.} de toutes ces |emotion| fugitives, qui ne font qu'agiter la surface, et que nous pouvons a peine considerer comme nous appartenant, tant elles participent de l'impression des |objet extérieur| qui nous les |envoie|. I pensieri forti le emozioni profonde che rimbombano a la coscienza entrano sole nel dominio della Fede di cui parliamo. Quando <occurano>⁵⁴ l'anima l'assorbono.

|donc| sans cesse à établir, dans l'âme humaine, sa |représentation| fidèle. (483)

Ce spectacle [, toujours très-circonscrit, et] destiné [surtout] à la pensée [, manque d'un très-grand nombre de circonstances et d'accessoires qui seraient nécessaires pour lui donner les formes de la réalité]. Il est isolé sous les regards de notre intelligence; il ne peut se soutenir, il ne peut nous satisfaire que par l'unité de son ensemble, et la convenance mutuelle de ses parties. (149-150)

Anonyme (1839)

Nous signalons par là cette disposition de l'âme, qui fait attacher l'élément de la conviction à tout ce qui en émane. Cette disposition siège (sic) dans la partie intime de notre être; tout ce qui |prend| racine en elle devient pour |nous| une possession; nous le discernons aisément de |toutes| ces |pensées| |éphémères|, de toutes ces |émotions| fugitives, qui ne font qu'agiter la surface, et que nous pouvons à peine considérer comme nous appartenant, tant elles participent de l'impression des |objets extérieurs| qui nous les |envoient|. Les pensées fortes, les émotions profondes, qui retentissent à la conscience, entrent seules dans le domaine de la foi dont nous parlons. Lorsqu'elles <préoccupent> l'âme, elles l'absorbent. (253)

πάνω από το *s*: βλ. Politis [ed.] [1964: 476], Υπόμνημα). Κατά πάσα πιθανότητα προβαίνει στην αλλαγή αυτή σε μια μεταγενέστερη ανάγνωση, όταν δηλαδή, εν απουσία πια του πρωτοτύπου, τα συμφραζόμενα τον οδηγούν να πιστέψει ότι η δεικτική αντωνυμία θα ταίριαζε περισσότερο από την κτητική, και ότι επομένως είχε αρχικά παραναγνώσει το πρωτότυπο.

50 Δεδομένης της επιλεκτικής αντιγραφής του γαλλικού χωρίου, η προσθήκη του «est» από τον Σολωμό είναι επιβεβλημένη για λόγους νοηματικής σαφήνειας της περιόδου.

51 Το «notre» γραμμένο πάνω από «norte» (βλ. Politis - Tiktopoulou [eds.] [2011: 482], Υπόμνημα): ο Σολωμός αντιμεταθέτει τα γράμματα *r* και *t*, με γράψιμο από πάνω.

52 *N.a.* (AE 482 20: «des»).

53 *N.a.* (AE 483 A 14: «la»).

54 *It. occurrere* ('καταλαμβάνω', 'κατακτώ', 'κατέχω', 'κυριαρχώ' [και *μτφ.*], 'δεσπόζω' [και *μτφ.*], 'άπασχολώ' [και *μτφ.*]) ≈ *γαλ. préoccuper* ('ταράζω' [μτφ.], 'ανησυχώ', 'ενοχλώ',

AE 483 B 7-10

<Il Genio concepisce>⁵⁵ un Pensiero, s'inspira di esso; aspira a vestirlo d'una forma; dirige tutte le sue facoltà⁵⁶ verso questo scopo; c'est là toute l'âme.

<On a conçu> une pensée, on s'inspire d'elle; on aspire à la revêtir d'une forme, on dirige toutes ses facultés vers ce but: c'est là toute l'âme, [...]. (254)

AE 483 B 11-12

La loro emozione non uscì dalla parte Intima del loro Essere.

[...]; leur émotion n'est point sortie de la partie intime de leur être; [...]. (254)

AE 484 1-5

Il Concepimento, i Caratteri, lo Sviluppo delle Passioni diverse, il Piano, la Disposizione, la Condotta del Dramma {etc}, tutto quello che costituisce la Sostanza e la Forma d'un Poema

La conception, les caractères, le développement des passions diverses, le plan, la disposition, la conduite du drame, tout ce qui constitue la substance et la forme d'un poème [...]. (259)

AE 484 6-8

Et⁵⁷ constituer l'Unité dont l'œuvre entière ne doit être que le développement et l'expression.

[...], et constituer l'unité dont l'œuvre entière ne doit être que le développement et l'expression. (255)

AE 484 9-14

Il vigore del Concepimento, lo Sviluppo e la distribuzione del Soggetto, lo studio dei Caratteri tutto ciò in somma che comandava il lavoro serio dei Grandi Poeti, sembra relegato nell'ordine delle esigenze viete. Ciò che per <costoro> era accessorio diventò <<oggi per gli altri>>⁵⁸ preoccupazione⁵⁹ esclusiva

La vigueur de la conception, le développement et la distribution du sujet, l'étude des caractères, tout ce qui commandait en un mot le travail sérieux des grands poètes, semble relégué dans l'ordre des exigences surannées. Ce qui était l'accessoire pour <ces génies supérieurs> est devenu [la] préoccupation exclusive <<des auteurs du jour>>. (259)

‘βασανίζω’, ‘απασχολώ’ [μτφ.]). Βέβαια, μια κατά λέξη μετάφραση του γαλ. *preoccuper* θα ανέμενε κανείς να είναι το ιτ. *preoccupare* (πβλ. και την απόδοση από τον Σολωμό του γαλ. «*préoccupation*» ως «*preoccupazione*» [AE 484 14: γρ. *preoccupazione*]). Στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα ωστόσο, η επιλογή του *occupare* αποδίδει με ακρίβεια το νόημα του γαλλικού πρωτοτύπου (πβλ. την έκφραση στα ιταλικά *i pensieri occupano la mente/l'anima*, ‘οι σκέψεις απασχολούν το μυαλό/την ψυχή’).

55 Στην περίπτωση αυτή, περισσότερο από την αλλαγή του ρηματικού χρόνου, ξεχωρίζει η αλλαγή του υποκειμένου: τη θέση της αόριστης προσωπικής αντωνυμίας «on» του γαλλικού κειμένου παίρνει το ουσιαστικό «Genio» (‘διάνοια’). Στην αντικατάσταση αυτή συνδράμει μάλλον η σχετικά συχνή εμφάνιση της λέξης «*génie*» στο γαλλικό πρωτότυπο (πέντε φορές, η μία εκ των οποίων στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο αυτής από την οποία προέρχεται το γαλλικό χωρίο).

56 Γρ. *facoltà*: βλ. Politis (ed.) (1964: 483), Υπόμνημα.

57 Ν.α. (AE 484 6: σημειώνεται ως λέξη δυσανάγνωστη).

9 AE 482 1-2
 <Bisogna elevarsi> fino al Principio Vero
 in tutta la sua <<forza>>⁶⁰ ed evidenza.

Anonyme [= Töpffer] 1839
 <Mais elle ne s'élève pas> [non plus]
 jusqu'au principe vrai, dans toute sa
 <<netteté>> et son évidence. (299)

AE 482 3-11
 Ces formes dont chacune a son caractere, constituent par leur assemblage |e| par la predominance des unes sur les autres, le caractere general de l'objet, ce que l'on peut peut appeler son Unité. <Questa>, en tant qu'elle ramene |en|⁶¹ un terme unique des |rapport| nombreux et complexes, l'homme la⁶² saisit, non par l'|oeul|, mais⁶³ par la pensée au moyen de l'|oeul|.

Ces formes, dont chacune a son caractère, constituent par leur assemblage |et| par la prédominance des unes sur les autres, le caractère général de l'objet, ce que l'on peut appeler son unité. <Cette unité>, en tant qu'elle ramène |à| un terme unique des |rapports| nombreux et complexes, l'homme la saisit, non [pas] par l'|œil|, mais par la pensée au moyen de l'|œil|. (302)

AE 483 A 1-7
 Pour la rendre {(la Pensée)} il invente mille moyens d'expression que son modele {(la nature)} ne lui donne pas; |e| s'écartant sans cesse du Vrai Visible,

[...]; pour la rendre, il invente mille moyens d'expression que son modèle ne lui donne pas; |et| s'écartant sans cesse du vrai visible, pour s'approcher mieux du

58 Στην περίπτωση αυτή, η απομάκρυνση του Σολωμού από μια κατά λέξη μετάφραση του γαλλικού κειμένου στα ιταλικά επιφέρει και μια σημαντική απόκλιση από τη σημασία της περιόδου. Αναλυτικότερα, στην ιταλική μετάφραση το «gli altri» ('οι άλλοι') σημασιοδοτείται διαμέσου του συσχετισμού του με τη δεικτική αντωνυμία «costoro» ('αυτοί') – στο πρωτότυπο: «ces génies supérieurs» ('αυτές οι ανώτερες διάνοιες'), που δεν μεταφράζεται, αφού αντικαθίσταται από τη δεικτική αντωνυμία. Το «costoro», με τη σειρά του, συνδέεται σημασιολογικά με το σύνταγμα «Grandi Poeti» ('οι μεγάλοι ποιητές' [του παρελθόντος]) της προηγούμενης περιόδου. Συνεπώς, ο αναγνώστης που δεν έχει πρόσβαση στο γαλλικό πρωτότυπο είναι πολύ πιθανό να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι το σύνταγμα «oggi per gli altri» ('σήμερα για τους άλλους') αναφέρεται στους μεγάλους συγγραφείς του σήμερα, ενώ, με βάση το πρωτότυπο, πρόκειται απλά για τους 'συγγραφείς του σήμερα' («les auteurs du jour»). Αυτή εξάλλου η αξιολογικού τύπου αντιδιαστολή ανάμεσα στους μεγάλους ποιητές του παρελθόντος («ces génies supérieurs») και τους σύγχρονους ποιητές («les auteurs du jour») είναι που δομεί και τον σημασιακό πυρήνα της περιόδου του γαλλικού κειμένου, που στην ιταλική μετάφραση χάνεται ή τουλάχιστον μένει μετέωρη.

59 Γρ. *preoccupazione*.

60 Ιτ. *forza* ('δύναμη', 'ισχύς') ≠ γαλ. *netteté* ('καθαρότητα', 'σαφήνεια').

61 Θα πρέπει μάλλον να εκληφθεί ως μια εκ παραδρομής επανάληψη από τον Σολωμό του «en» του συντάγματος «en tant qu'elle ramène» που προηγείται.

62 Το «la» γραμμένο πάνω από «le» (γραφή του a πάνω από το e)· βλ. Politis – Tiktoroulou (eds.) (2011: 482), Υπόμνημα.

63 Το «mais», γραμμένο πάνω από άλλη λέξη, αποτελεί μεταγενέστερη γραφή. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για τη λέξη «au», και επομένως για μια ακόμη περίπτωση εκ

pour s'approcher mieux du vrai de l'art, au moyen d'une copie infidèle il cree |un| imitation sublime.

vrai de l'art, au moyen d'une copie infidèle il crée |une| imitation sublime. (292-293)

AE 483 B 13-19

{(Il vero materiale, (fuori o dentro).} Ugò {l'ha applicò}⁶⁴ alla descrizione rimata; Lamartine alla pittura rimata delle emozioni e dei sentimenti; Sotto <forme>⁶⁵ che lo coprano, o sotto frasi che lo neghino, eg egli è sempre là {(questo vero mater.)} quando l'arte si materializza.

[...]; [M.] Hugo à la description rimée; [M. de] Lamartine [, dans ses derniers écrits,] à la peinture, rimée [aussi,] des émotions et des sentiments. Sous des <formules> qui le cachent, ou sous des phrases qui le nient, il est toujours là lorsque l'art se matérialise. (299)

10 AE 484 15-18

Ses mœurs sont legers⁶⁶ faciles, aimables et n'offrent point ces |trait| Prononcés qui⁶⁷ fournissent aux grands |developpement| des passions e des caracteres

Anonyme (1840)

Ses mœurs sont faciles, aimables, et n'offrent point ces |traits| prononcés qui fournissent aux grands |développemens| des passions et des caractères. (38)

Βιβλιογραφία

Anonyme 1839. "Le Tasse à Sorrente, Térentia, Le Monge des îles d'or, poèmes, nouvelle et impressions; par Jules Canonge. Précédés d'une lettre de M. A. De Lamartine, et d'une épître inédite de M. J. Reboul. Paris, 1839. Chez Gosselin." De l'état de la poésie en France. *Bibliothèque universelle de Genève* (nouvelle série) 21, 248-269.

Anonyme [= Töpffer, R.] 1839. De l'imitation. *Bibliothèque universelle de Genève* (nouvelle série) 21, 289-310.

παραδρομής πρωθύστερης αντιγραφής λέξης του πρωτοτύπου (βλ. «au moyen de», που έπεται στην πρόταση).

64 Ο Σολωμός μεταφράζει εδώ το ρηματικό σύνταγμα «l'a appliqué» που απαντάται στην αμέσως προηγούμενη πρόταση της ίδιας παραγράφου του γαλλικού κειμένου από την οποία αντλεί τη σημείωση-παραθέμα: «Diderot l'a appliqué au drame;». Φαίνεται ότι αρχική πρόθεση του Σολωμού ήταν η διατήρηση του ρηματικού χρόνου του πρωτοτύπου, οπότε και υιοθετεί τον *passato prossimo* («l'ha applicò» γρ. *l'ha applicato*)· στη συνέχεια προέκρινε την απόδοση σε *passato remoto* («l'ha applicò» γρ. *l'appliqué*), παραλείποντας προφανώς να διαγράψει το «ha», πράγμα στο οποίο ενδεχομένως συνέβαλε και η ομοηχία l'ha - l'appliqué.

65 It. *forma* ('μορφή') ≈ γαλ. *formule* ('φόρμουλα', 'τύπος').

66 Η αρχική συμπλήρωση του ουσιαστικού «mœurs» με τον ανύπαρκτο στο γαλλικό κείμενο επιθετικό προσδιορισμό «legers» (γρ. *légers*) αναπαράγει βέβαια μια στερεότυπη γαλλική έκφραση (πβλ. και το κλισέ: *femme de mœurs légères*) που απαντάται συχνά στη γαλλική γραμματεία του τέλους του δεκάτου ογδόου και των πρώτων δεκαετιών του δεκάτου ενάτου αιώνα, σε βαθμό ώστε να μπορεί να εκληφθεί ως ένας αυτοματισμός στη σολωμική πένα.

67 Ν.α. (AE 484 16: «que»).

- Anonyme 1840. “Essai sur la poésie moderne. Cours donné à Genève en décembre 1839 et janvier 1840, par L.-Félix Bungener. Genève, Jullien et Fils, libraires, 1840.” *Bibliothèque universelle de Genève* (nouvelle série) 28, 19-40.
- Athanasopoulou, A. 1996. Fainomena glossikis diaplōkīs sto ergo tou Solomou. *Manatatoforos* 41, 5-49. [Αθανασοπούλου, Α. 1996. Φαινόμενα γλωσσικής διαπλοκής στο έργο του Σολωμού. *Μαντατοφόρος* 41, 5-49.]
- Athanasopoulou, A. 2000. Provlīmata perigrafīs kai ermineias ton ellinoitalikōn tou Solomou. *Porfyras* 95-96, 197-232. [Αθανασοπούλου, Α. 2000. Προβλήματα περιγραφής και ερμηνείας των ελληνοϊταλικών του Σολωμού. *Πόρφυρας* 95-96, 197-232.]
- Azaïs, P.-H. 1839. *De la phrénologie, du magnétisme et de la folie. Ouvrage dédié à la mémoire de Broussais. II.* Paris.
- Bernoulli, D. 1755a. Réflexions et éclaircissemens sur les nouvelles vibrations des cordes exposées dans les mémoires de l'Académie de 1747 & 1748. *Histoire de l'académie royale des sciences et belles-lettres de Berlin*, année 1753, 147-172.
- Bernoulli, D. 1755b. Sur le mélange de plusieurs espèces de vibrations simples isochrones, qui peuvent coexister dans un même système de corps. *Histoire de l'académie royale des sciences et belles-lettres de Berlin*, année 1753, 173-195.
- Buhle, J. G. G. 1824. *Storia della filosofia moderna dal risorgimento delle lettere sino a Kant del signor G. Amadeo Buhle, professore di Gottinga. Tradotta in lingua italiana da D. Vincenzo Lancetti. IX (Continuazione della Storia della filosofia del secolo decimosettimo).* Milano.
- Cousin, V. 1835. *De la “Métaphysique” d'Aristote. Rapport sur le concours ouvert par l'Académie des sciences morales et politiques; suivi d'un essai de traduction du premier livre de la “Métaphysique”.* Paris.
- Cousin, V. 1840. *De la Métaphysique d'Aristote.* In V. Cousin. *Œuvres. I: Introduction à l'histoire de la philosophie (Cours de l'histoire de la philosophie; Cours de l'histoire de la philosophie [1829]; Cours de philosophie sur le fondement des idées absolues du vrai, du beau et du bien; De la “Métaphysique” d'Aristote).* Bruxelles, 453-514.
- De Lausanne [= Sarrazin de Montferrier, A.] 1819. *Des principes et des procédés du magnétisme animal, et de leurs rapports avec les lois de la physique et de la physiologie. II.* Paris.
- Goethe, J. W. von 1823. Diderot, et son ouvrage intitulé *Le Neveu de Rameau*. In J. W. von Goethe. *Des hommes célèbres de France au dix-huitième siècle, et de l'état de la littérature et des arts à la même époque. Traduit de l'allemand par MM. de Saur et de Saint-Geniès.* Paris, 53-85.
- Mérian, J.-B. 1755. Examen d'une question concernant la liberté. *Histoire de l'Académie royale des sciences et belles-lettres de Berlin*, année 1753, 417-430.
- Merlier, O. 1969. Simeioseis kai stochasmoi tou Solomou. In F. K. Boumpoulidis - M. G. Nystazopoulou (eds.), *Praktika Tritou Panioniou Synedriou (23-29 Septemvriou 1965). II.* Athina, 113-118. [Merlier, O. 1969. Σημειώσεις και στοχασμοί του Σολωμού. Στο Φ. Κ. Μπουμπουλίδης - Μ. Γ. Νυσταζοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965). II.* Αθήνα, 113-118.]
- Minzétanu, A. 2016. *Carnets de lecture. Généalogie d'une pratique littéraire.* Paris.
- Pavlou, K. 2018. Le dualisme linguistique de Dionysios Solomos: l'italien et le grec dans la genèse des *Libres Assiégés*. *Genesis (Manuscrits-Recherche-Invention)* 46, 131-144.
- Pavlou, K. 2023. Symvoli stin anasystasi tis eikonikis vivliothikis tou Solomou: i peripotosi ton *Meditazioni* (1733) tou Cesare Nicolò Bambacari (proti prosengisi kai mia ypōthesi ergasias). In D. Angelatos - L. Galazis - N. Mathioudakis - M. Porakou (eds.), *Dionysios Solomos kai Kypros. Praktika tou G' Diethnous Epistimonikou Synedriou*

- του Omilou Logotechnias kai Kritikis (Panepistimio Kyprou, 23-25 Septemvriou 2022). Lefkosia, 351-381. [Παύλου, Κ. 2023. Συμβολή στην ανασύσταση της εικονικής βιβλιοθήκης του Σολωμού: η περίπτωση των *Meditazioni* (1733) του Cesare Nicolò Bambacari (πρώτη προσέγγιση και μια υπόθεση εργασίας). Στο Δ. Αγγελάτος - Λ. Γαλάζης - Ν. Μαθιουδάκης - Μ. Πόρακου (επιμ.), *Διονύσιος Σολωμός και Κύπρος. Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου του Ομίλου Λογοτεχνίας και Κριτικής (Πανεπιστήμιο Κύπρου, 23-25 Σεπτεμβρίου 2022)*. Λευκωσία, 351-381.]
- Pavlou, K. (forthcoming). I solomiki ars excerpendi kai i anasytasi tis eikonikis vivliothikis tou poiiti: i periptosi ton gallikon simeioseon-parathematon sta cheirografa ton Eleftheron poliorkismenon. *Syγκrissi/Comparaison/Comparison* 33. [Παύλου, Κ. (υπό δημοσίευση). Η σολωμική *ars excerpendi* και η ανασύσταση της εικονικής βιβλιοθήκης του ποιητή: η περίπτωση των γαλλικών σημειώσεων-παραθεμάτων στα χειρόγραφα των Ελεύθερων πολιορκισμένων. *Σύγκριση/Comparaison/Comparison* 33.]
- Perugi, M. 2016. *Les στοχασμοί de Solomos. Étude et identification de quelques sources*. *Ελληνικά [Ellinika]* 66/2, 59-107.
- Politis, L. (ed.) 1964. *Dionysiou Solomou: Aftografa Erga*. Thessaloniki. [Πολίτης, Λ. (επιμ.) 1964. *Διονύσιος Σολωμού: Αυτόγραφα Έργα*. Θεσσαλονίκη.]
- Politis, L. - Tiktopoulou, K. (eds.) 2011. *Dionysiou Solomou: Aftografa Erga. Desteri ekdosi anatheorimeni. Enotites 8-9-10: Eleftheroi Poliorkimenoι*. Athina. [Πολίτης, Λ. - Τικτοπούλου, Κ. (επιμ.) 2011. *Διονύσιος Σολωμού: Αυτόγραφα Έργα. Δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη. Ενότητες 8-9-10: Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*. Αθήνα.]
- Tiktopoulou, K. 2011. Simeioseis. In L. Politis - K. Tiktopoulou (eds.), 2011, 13-20. [Τικτοπούλου, Κ. 2011. Σημειώσεις. Στο Λ. Πολίτης - Κ. Τικτοπούλου (επιμ.), 2011, 13-20.]
- Tsiplakou, S. 2022. Enallagi glosson. In D. Goutsos - S. Bella (eds.), *Koinonioglossologia*. Athina, 429-461. [Τσιπλάκου, Σ. 2022. Εναλλαγή γλωσσών. Στο Δ. Γούτσος - Σ. Μπέλλα (επιμ.), *Κοινωνιολογία*. Αθήνα, 429-461.]
- Veloudis, G. 1989. *Dionysios Solomos. Romantiki poiisi kai poiitiki. Oi germanikes piges*. Athina. [Βελουδής, Γ. 1989. *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*. Αθήνα.]

